

Sissejuhatus egüptoloogia vanemasse bibliograafiasse

SERGEI STADNIKOV

Paljudele on arvatavasti teada, et Eesti suurim raamatukogu asub Tartus. Tartu Ülikooli raamatuvaramu enam kui neljamiljoniline fond käsitleb praktiliselt kõiki teadusalasid, sealhulgas ka egiptoloogiat. Sedelkataloogides töötades huvitasid mind eelkõige vanemad publikatsioonid, mille hulga, seisukorra, teadusliku väärtuse jms kohta puudus ammendav ülevaade. Uurimistöö tulemusena on õnnestunud kindlaks teha rohkem kui 200 vanemat egiptoloogia-alast väljaannet (raamatud ja dissertatsioonid) enam kui sajalt autorilt. Kõige rohkem raamatuid on saksa keeles, järgnevad prantsuse, ladina, inglise, vene, itaalia ning poola keel. Sugugi mitte kõikides suuremates raamatukogudes ei ole niisugust haruldast kogu. Muidugi, paljud publikatsioonid on teaduslikust seisukohast juba ammu vananenud, neil on rohkem bibliofiilne väärtus. Kuid on ka teoseid, mis olulised tänapäevalgi. Esmajärjekorras sõnastikud, arheoloogiliste ekspeditsioonide aruanded, allikate editsioonid, mitmesugused lugemikud.

Siiani on mul õnnestunud raamatukogus leida 32 Vana-Egiptuse-ainelist raamatut, mis on ilmunud enne egiptuse hieroglüüfide dešifreerimist Jean-François Champollioni (1790–1832) poolt 1822. aastal. Just need teosed näitavad kujukalt, kuidas valmis pind tema geniaalseks avastuseks ning egiptoloogia kui teaduse tekkeks. Tõsi küll, kahe, prantsuse orientalisti kõige enam mõjutanud mehe, rootslase Johan Åkerbladi (1763–1819) ja inglase Thomas Youngi (1773–1829) filoloogilisi töid ei ole õnnestunud raamatukogus seni veel näha.

Viimase kahesaja aasta jooksul on üksjagu Egiptuse ja Nuubia ajaloomälestisi kas tugevasti kahjustunud, hävinud või lausa hävitatud. Nii näiteks joonistas V. Denon 1799. aastal Elefantine saarel viibides ühe hästi säilinud väikese templi. Vaevalt kolmkümmend aastat hiljem ei õnnestunud J.-Fr. Champollionil seda enam näha – kohalikud elanikud olid pühakoja maha kiskunud ehitusmaterjaliks. Egiptoloogide arvates lagunes või lammutati aastail 1810–1828 vähemalt 13 templit: enamasti kasutati nende kive vabrikute ehitamiseks või põletati lubjaahjudes (sama saatus sai osaks ka paljudele muumiatele). Me

ei saa kunagi teada hävitatud skulptuuride ja reljeefide täpset arvu. Võib ainult end lohutada, et vähemalt Euroopasse ning Ameerikasse viidud muistised säilivad sealsetes muuseumides (lähemalt vt **J. Vercoutter**, "Ägypten – Entdeckung einer alten Welt". Ravensburg, 1990, S. 82). Alles 1. juunil 1858 loodi prantsuse arheoloogi Auguste Mariette'i eestvedamisel Egiptuse muinsuskaitseteenistus (Service des Antiquités). 1863. aastal avas ta Egiptuse arheoloogia muuseumi Kairo eeslinnas Bulakis.

J.-Fr. Champollioni enda tekstidest leidub raamatukogus kolm eksemplari, samuti üks tema kiri, mida teadusloos loetakse suureks harulduseks. Loetlegem siis neid:

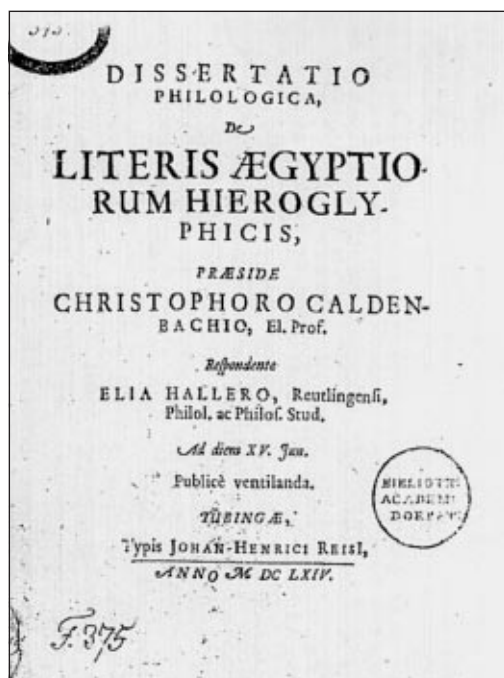
"Lettres à M. le Duc de Blacas d'Aulps, premier Gentilhomme de la Chambre, Pair de France, etc., Relatives au Musée Royal Égyptien de Turin" premier lettre (monuments historiques) et seconde lettre (suite de monuments)". Paris, 1824–1826.

"Précis du système hiéroglyphique de anciens Égyptiens ou Recherches sur les éléments premiers de cette écriture sacrée, sur leurs diverses combinaisons et sur les rapports de ce système avec les méthodes graphiques ég. Avec volume de planches". Paris, 1824.

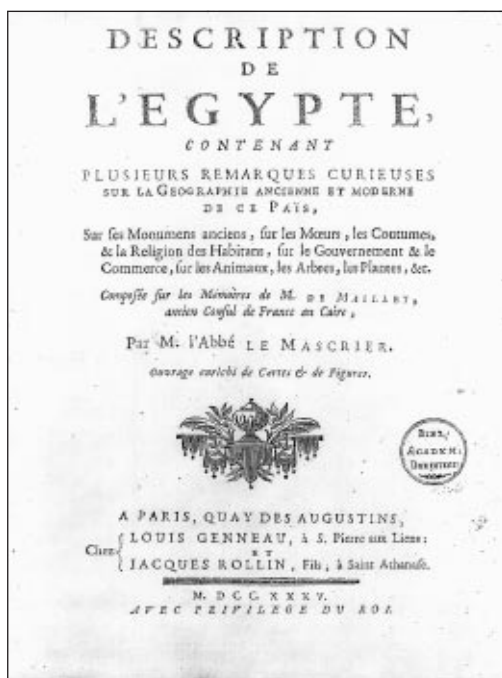
"Lettera de Champollion ad **Rosellini**". Venezia, 1884.

Ülalloetletud trükiste lahtilõikamata lehtede järgi otsustades osutusin ma sisuliselt nende esimeseks lugejaks Eestis (J.-Fr. Champollioni kohta vt **H. Hartleben**, "Champollion, sein Leben und sein Werk", Bd. 1–2. Berlin, 1906; **H. Hartleben**, "Lettres et journaux de Champollion", t. 1–2, Paris, 1909; **J. Lacouture**, "Champollion". Paris, 1988; **J. Kettel**, "Jean-François Le Jeune. Répertoire de bibliographie analytique 1806–1989". Paris, 1990; **M. Dewachter, A. Fouchard**, "L'Égyptologie et les Champollions". Paris, 1994; **J.-Fr. Champollion**, "O egipetskom ieroglifičeskom alfavite". Leningrad, 1950).

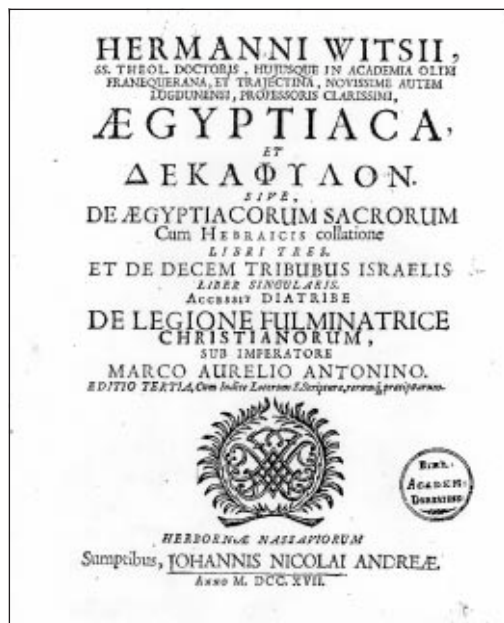
1828–1829 töötas **J.-Fr. Champollion** Egiptuses. Kauaaegse välitöö tulemused võttis ta kokku kapitaalses, juba pärast tema surma, 1832. aastal Pariisis ilmunud teoses "Monuments d'Égypte et Nubie" (Paris 1832). Nii

Christopher Caldenbach 1604. a kaitsstud dissertatsioon vanaegiptuse hieroglüüfidest. Vanim Muinas-Egiptust käsitlev trükis Tartu Ülikooli raamatukogus. 19. ja 20. sajandil ilmunud bibliograafiates ei ole seda veel näinud.

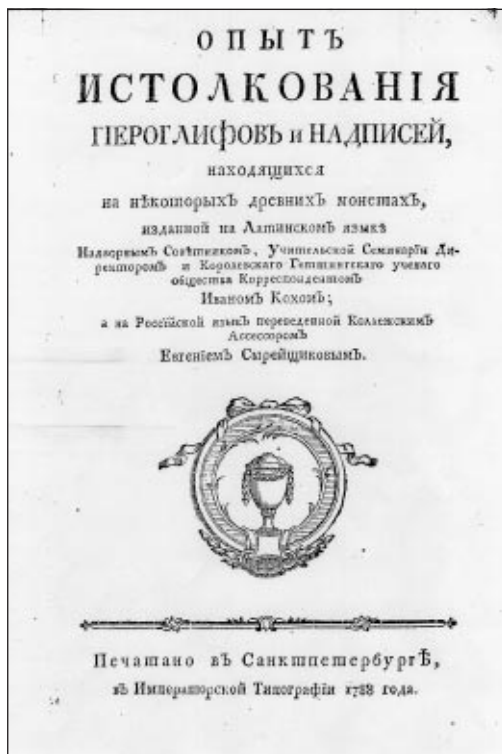

Benoît de Maillet "Egiptuse kirjeldus" (Paris, 1735)

Herman Wiitsi ladinakeelne monograafia israeli ja Vana-Egiptuse vahelistest seostest (Vatikan, 1717).

Hollandi teoloog Johannes Kochi ladinakeelne hieroglüüfide desifreerimise katse (Peterburi, 1788).

nagu teadlase teisedki uurimused, muutus ka see raamat esimese egiptoloogide põlvkonna käsiraamatuks. On kurb, et Tartu Ülikooli raamatukogus seda teost ei ole. Näiteks kasutas J.-Fr. Champollioni töid Richard Lepsius, kes 19. sajandi kolmekümnendate aastate algul õppis hieroglüüfikirja Pariisis arheoloogi ja klassikalise filoloogi Antoine Jean Letronne'i (1787–1848) juures.

J.-Fr. Champollioni eelkäijatest märkigem kindlasti ära **Paul Jablonski** (1693–1757) sulest ilmunud kolmeköitelist monograafiat "Pantheon Ægyptiorum, sive de diis eorum commentarius cum prolegomenis de religione et theologia Ægyptiorum". Francofurt ad Viadrum (1750–1752).¹ Teos oli omal ajal võrdlemisi tuntud, sinna on teadlane koondanud antiikautorite teated muistse egiptuse religiooni kohta. Selles suhtes on raamat teataval määral oluline ka kaasaegsele muinasteadusele.² Erinevalt paljudest teistest õpetlastest ei ole P. Jablonski piirdunud materjali refereerimisega, vaid on püüdnud lisaks teha oma-poolseid üldistusi. Samuti analüüsib ta kriitiliselt jesuiidist filoloogi, matemaatiku, füüsiku ning eetiku Athanasius Kircheri (1602–1680)³ egiptuse hieroglüüfide lausa fantastilist tõlgendamise meetodit, kes omistas nendele kirjamärkidele puht filosoofilise tähenduse. Tõsi küll, hieroglüüfide dešifreerimise ni P. Jablonski siiski ei jõudnud. On alust väita, et "Pantheon Ægyptiorum" kuulus Muinas-Egiptuse tsivilisatsioonist elavalt huvitunud ning viimase suhtes positiivset hoiakut omanud filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegeli (1770–1830) lektüüri hulka.⁴

Suur bibliofiilne väärtus on vaimuteadlase, kirjaniku ning Rostocki ülikooli professori **Samuel Witte** (1738–1802) teosel "Ueber den Ursprung der Pyramiden in Egypten und der Ruinen von Persepolis". Leipzig, 1789. Raamat kujutab endast omapärast kultuuriloolist reisikirja. Lugejad võtsid selle suure huviga vastu ning 1792. aastal anti välja kordustrükk, kuigi autor esitab püramiidide ja hieroglüüfide päritolu kohta pööraseid oletusi.

1820. aastal nägi Viinis ilmavalgust austria arsti **Franz Sieberi** (1789–1844)⁵ käsitus "Ueber aegyptische Mumien", milles ta vaat-

leb muistsete egiptlaste matmiskombeid.

Omaaegsetest arvukatest Egiptuse-reisidest tõstkem olulisematena esile **Claude-Etienne Savary** (1750–1788) reisikirjeldust "Lettre sur l'Égypte". Paris, 1786/89. Raamat annab ta põhjaliku ülevaate Alam- ja Ülem-Egiptuse eluolust, loodusest ning ajaloost. Ülem-Egiptuse jaoks, kus autor ei ole kunagi viibinud, on põhiallikaks prantsuse ohvitseri **Chevalier'** aruanne. Selle täiendatud ning parandatud saksakeelne tõlge on samuti olemas Tartu Ülikooli raamatukogus: "Zustand des alten und neuen Egyptens in Ansehung seiner Einwohner, der Handlung, des Ackerbaues, der politischen Verbesserung etc. Aus dem Franzschösischen mit Zusätzen und Verbesserung übersetzt von J. G. Schneider". Bd. 1–2, Berlin, 1786/89. Eriti fastsineerivalt kirjeldatakse Cheopsi püramiidi külastust. Napoléoni Egiptuse-ekspeditsioonis osalenud teadlastel oli Savary raamat kaasas⁶.

16. sajandi alguses kasvas järsult Egiptust külastavate Öhtumaa palverändurite ja kaupmeeste arv. Nad peatusid peamiselt Kairos ja Aleksandrias, kus Muinas-Egiptuse mälestusmärkidest imetleti valdavalt Giza ja Sakkara püramiidivälju ning Aleksandria obeliske. Hauakambritest püüti kätte saada muumiaid, mida kasutati mitmesuguste meditsiiniliste preparaatide valmistamiseks (paljud 16. ja 17. sajandi reisikirjad on avaldatud prantsusekeelses tõlkes spetsiaalses seerias: "Collection voyageurs occidentaux en Égypte. L'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire"; seni on ilmunud 30 köidet).

17.–18. sajandi Egiptuse-reisijad olid suures osas diplomaadid ja kaupmehed. Nimetagem ainult mõnda neist. Antikvaar George Sandys (1578–1644) saabus Niilusemaale 1611. aastal ning kontsentreeris oma tähelepanu Giza püramiididele. Ta ei piirdunud Cheopsi püramiidi mõlema hauakambri külastusega, vaid avastas lisaks koormusehajutamise ruumid.

Tema kaasmaalane, astronoom ja Oxfordi Ülikooli matemaatikaprofessor **John Greaves** (1602–1652) viibis Egiptuses aastatel 1637–1638 ning oli esimene, kes teostas nn Suure püramiidi mõõtmised. Muu hulgas mainib teadlane Cheopsi püramiidis olevaid õhuka-

naleid. Tööde tulemused võtab ta kokku teaduslikus traktaadis "Pyramidographia, or a Discourse of the Pyramids in Aegypt". London, 1646. Nii see, kui ka **J. Graves'** järgmine traktaat "Pyramidologia" (London, 1663) jäid vähemalt sajanditeks kõige olulisemateks raamatuteks igapähele, kes soovis lähemalt tegelda Gizas asuvate püramiidide ülesehitusega (**E. Hornung**, "Das esoterische Ägypten". München, 1999, S. 163).

1714. aastal ilmus vaaraode maale Prantsusmaa "päikesekuninga" Louis XIV (eluaastad 1638–1715) ametlik esindaja antikvaar Paul Lucas (1664–1737). Kuninglikult bibliotekaarilt Abbé Bignonilt sai ta muu hulgas põhjalikud instruksioonid nn Labürindi ja Siwa oasi külastamiseks ning ühe püramiidi sissekäigu avamiseks. Ülesanded osutusid üle jõu käivaks, see-eest avastas ja kirjeldas P. Lucas ühte templit Ermentis, mis tänaseks on kohalike elanike poolt maha kistud ja teadusele kadunud. Peale selle joonistas ta jumalanna Hathorile pühendatud Denderas asuva templi plaani ning külastas ühte suurt mumifitseeritud ibislindude surnuaeda Sakkaras. Oma tähelepanekud avaldas **P. Lucas** kolmeköitelises "Voyage dans Turquie, l'Asie, Sourie, Haute et Basse-Égypte". Paris, 1719.

Jesuiit isa Claude Sicard (1677–1726) saadeti ordu poolt Egiptusesse ühe missiooni eesotsas. Ülesannetest vaba aega kasutas ta peaaeglikult kopti kogukondade külastamiseks ja tutvumiseks ajalooliste vaatamisväärsustega. Cl. Sicard oli esimene, kes identifitseeris Karnakit ning Luxorit legendaarse sajaväraalise Teebaga, kirjeldas Memnose kolosse, Ramesseumi ja Kuningate orgu. Teadmishimuline preester jõudis isegi Assuanini ning Philae saarel kõrguvalte templivaremeteni. Liiga vara suri Cl. Sicard Kairos katku. Tema märkmed ning joonistused on suures osas kaduma läinud.

Anglikaani vaimulik Richard Pococke (1704–1765) rändas Egiptuses aastail 1737–1738, tõustes mööda Niilust üles Karnaki, Luxori ja Philaeni. Esimesena valmistas ta kunagises Uue Riigi (1562–1070 eKr) pealinnas Teebas asunud suurte templite plaanid, tehes sellega nende ülevalt-võimsad varemed vaimuteadustele kättesaadavaks. 1743–1745 avaldas

R. Pococke Londonis teadusreisi tulemused kahes foliandis ilmunud "A Description of the East, and some other countries". Teost iseloomustab arheoloogiliste mälestusmärkide maksimaalselt detailse kirjelduse püüd. Seda kasutavad ka kaasaegsed egiptoloogid, sest eelmise sajandi esimestel kümnenditel hävitati palju mälestisi. R. Pococke oli aastatel 1742–1743 esimese, 1741. aastal asutatud Egyptian Society sekretär.

Briti reisijatega üheaegselt viibis Egiptuses Taani mereväehvitser Frederik Ludwig Norden (1708–1742). Ta oli sinna saadetud Taani kuninga Christian VI poolt täpsete andmete kogumiseks selle mõistatusliku Idamaa ning Etioopia kohta. Ekspeditsiooni käigus purjetas taanlane otse Nuubiasse, kus ta uuris Kalabša, Denduri, Gerf Hussein, Dakka, Amada, Derri jt muinastempleid. Reisi edasist kulgu metsikusse lõunasse peatas ainult araablaster laevaomanike hirm oma laeva saatuse pärast. Veel mõned päevad ja Fr. L. Norden oleks maabunud Abu Simbeli lähistel esimese eurooplasena sealse salapäraselt-müstilise Ramses II (1290–1224 eKr) templi juures. Nagu R. Pococke, oli ka Fr. L. Norden Egyptian Society liige. Suurem osa Fr. L. Nordeni teaduspärandist avaldati alles pärast tema varajast surma. Sealhulgas Egiptuse ja Nuubia templite, püramiidide, Sfinksi jms joonistused ning kirjeldused, samuti Niiluse oru kaardid. Materjalid Nuubia mälestiste kohta olid esimesed sellealased teated Euroopas.

Reisimeestest mainigem veel James Bruce'i (1730–1794), kes Niiluse lätete otsinguil tuli 1768. aastal Kuningate orgu, kus avastas Ramses III (1184–1153 eKr) hauakambri, mis tollest ajast kannab tema nime (teema kohta vt **Ch. Jacq**, "Das Tal der Könige. Geschichte und Entdeckung eines Monuments der Ewigkeit". Hamburg, 1998, S. 69–75).

Diplomaatidest osutas tulevasele egiptoloogile suuri teeneid Benoît de Maillet (1656–1738), kes 1692–1708 oli Egiptuses ametis Prantsusmaa peakonsulina. Ta tegi sageli ringreise, kollektioneeris egiptuse muinsusi, kopti ning araabia käsikirju, mida saatis diplomaatilise postiga kodumaale. Selles suhtes oli ta 19. sajandi Euroopa diplomaatide-"kollektio-

näärde" eelkäija. Pärast erruminekut koostas **B. de Maillet** oma märkmete põhjal "Description de l'Égypte, contenant plusieurs remarques curieuses sur la Géographie ancienne et moderne de ce Païs, sur ses Monumens anciens, sur les Mœurs, les Coutumes & la Religion des Habitants, sur le Gouvernement & le Commerce, sur les Animaux, les Arbres, les Plantes, &c" (Paris, 1735). Nii pealkirja kui ka mitmete teemade poolest ennetas see teos kuulsat keiser Napoléoni aegset "Description de l'Égypte". Näiteks kirjeldatakse raamatus päris põhjalikult ruumide paigutust Hufu (Cheopsi) püramiidis. Napoléoni Egiptuse ekspeditsioonis osalenud õpetlastele oli B. de Maillet' elutöö muidugi teada.

On ülimalt lohutav, et Universitase biblioteegis on talle ka taani diplomaadi, arheoloogi, numismaatiku ja kunstiteadlase **Georg Zoëga** (1755–1809) tähtsamad teosed. 1787. aastal ilmus Roomas tema raamat Egiptuses vermitud rooma keisrimüntide kohta, milles muu hulgas võrreldakse kreeka ja egiptuse religioosseid ettekujutusi ja kunstivorme ("Numi Aegyptii Imperatorii prostantes in Museo Borgiano Velitris, adjectis praetera quotquot reliqua hujus classis numismata ex variis museis atque libris colligere obtigit"). Samuti oli oluline **G. Zoëga** monograafia egiptuse obeliskidest, milles fundeerides antiikallikatel autor analüüsib võimalikult kõikehõlmavalt seda ajaloolis-kultuurilist fenomeni (teema kohta vt: "De usu et origine obeliscorum". Romae, 1797). Toetudes J. Barthélemy oletusele esitab G. Zoëga ulatusliku hüpoteesi nn cartouchide tähendusest: ovaalid ümbritsevad vaaraode nimesid. Aastaid hiljem kuulus see raamat nende tööde hulka, mis mõjutasid vahetult J.-Fr Champollioni egiptuse hieroglüüfide dešifreerimisel (lähemalt vt **F. G. Welcker**, "Zoëgas Leben". Leipzig, 1819; **A. D. Jørgensen**, "George Zoëga". Kopenhagen, 1881; ("Who was who in egyptology" (**W. R. Dawson**, **E. P. Uphill** edit.), London, 1972, p. 457–458). Kunstiajalooliste uurimuste kõrval tegeles **G. Zoëga** ka muinas-egiptuse keele noorima haru kopti keele lingvistilise analüüsi ja koptikeelsete tekstide publikatsiooniga. Viimase töö tulemused võttis ta kokku monu-

mentaales "Catalogus codicum copticorum manuscriptorum in Museo Borgiano Velitris adservantur". Romae, 1810.

1798.–1801. aastal toimus Napoléoni (1769–1821) juhtimisel suur sõjalis-teaduslik ekspeditsioon Egiptusesse. Sõjalis-poliitiliselt lähtekohalt ei täitnud prantslaste ettevõtmine kaugeltki kõiki oma eesmärgi, oli aga egiptoloogia kui teaduse tekkimise jaoks murranguline. Peale kollektsioonide soetamise ja muinsuste nimekirjade ning nende kirjelduste koostamise leiti ka kuulus Rosette'i kivi, millel oleva bilingvateksti dešifreerimine J.-Fr. Champollioni poolt pani aluse egiptoloogiale kui teadusele (Rosette'i kivi leidmise asjaolude kohta vt **W. R. Dawson**, "The Discoverer of the Rosetta Stone". – Journal of egyptian archaeology, vol. 44, 1958, p. 123).

Kogu Euroopale nii sügava mulje jätnud ettevõtmist võib õigustatult vaadelda ka esimese teadusliku arheoloogilise uurimisreisina, klassitsistliku, ajastule iseloomuliku Egiptuse vaimustuse omapärase kulminatsioonina. Klassitsism ei olnud arheoloogiliste välitööde tulemus, vaid hoopis nende põhjus (lähemalt vt **S. Morenz**, "Die Begegnung Europas mit Ägypten". Berlin, 1968, S. 167–168), kuid egiptoloogia kui teadus tekkis 19. saj esimese veerandi lõpul. Mitte niivõrd eurooplaste reisirid ei valmistanud ette tema sündi, vaid pigem 18.–19. saj vahetusel toimunud otsustav pöördumine teaduslikult põhjendatud ajaloolisuse suunas, mis võimaldas õpetlastel ja kunstnikel hoomata Vana-Egiptuse kõrgkultuuri ajaloolise, järelikult ainukordse fenomenina. Egiptuse stiili sageli matkinud klassitsistliku kunsti ja egiptoloogia sünni vahel on mingi olemuslik, siiani veel paljuski mitte täiesti ratsionaalselt seletatav seos. Nagu ka geopolitiilise sündmuse (Napoléoni Egiptuse sõjakäik) ning egiptoloogia tekkimine ei katunud ajaliselt sugugi juhuslikult. Võib muidugi esitada retoorilise küsimuse: mis juhtunuks, kui Prantsusmaa kuningas Louis XIV (1638–1715) oleks tõsiselt suhtunud Gottfried Wilhelm Leibnizi (1646–1716) Egiptuse vallutamise ning Suessi kanali kaevamise plaani. Oma üksikasjalikult läbitöötatud projekti nimetas filosoof Consilium Aegyptiacumiks.

Huvitav, kuidas näinuks välja "päikesekuninga" vägede humanitaaride vooris sündinud teadus Muinas-Egiptusest?! Ja seda ilma 18. sajandi kunstiteadlaste ja mõtlejate (näiteks J. J. Winckelmann ja J. G. Herder) töödeta. Igal juhul teisiti kui sada aastat hiljem – see ei oleks olnud egiptoloogia tänapäeva tähenduses. Ainuüksi sõjalis-poliitilistest aktsioonidest ei piisa, olulisem on ajastu vaimne küpsus (põhjalikumalt vt **S. Morenz**, "Die Begegnung...", S. 42–43).

Napoléoni eliitkorpuse koosseisu kuulunud teadlased (kokku 165 inimest) koondasid oma vaatlused 24köitelisse teksti ja atlase hiideditsiooni "Description de l'Égypte".⁷ "Egiptuse kirjelduse" esimene väljaanne ilmus 1809.–1813. a peamiselt **E.-Fr. Jomard**'i (1777–1862) toimetamisel ning suures osas keiser Napoléoni finantseerimisel. Veel praegugi on sellel suur teaduslik väärtus. Tartu ülikooli raamatukogus on teose esimene ja teine trükk (juba pühendatud kuningale! Koos ekspeditsiooni tähtsaima kunstniku V. Denoni (1747–1825) 150 joonistuse ja gravüüriga⁸. Nii "Description de l'Égypte" kui ka V. Denoni enda kirjatööd levisid Euroopa haritud publiku seas, neid tellisid teadusinstituutsioonid, sealhulgas meie Universitase raamatukogu. Tema reisikirjeldus Ülem- ja Alam-Egiptusest ilmub trükkis 1802. aastal Pariisis ning ainult mõne aasta jooksul tehakse sellest veel 40 (!) väljaannet. Üsna pea tõlgitakse see inglise ja saksa keelde. Raamatukogus on see raamat lausa kahes eksemplaris (**V. Denon**, "Vivant Denon's Reise in Nieder- und Ober-Aegypten, während der Feldzüge des Generals Bonaparte. Aus dem Französischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen begleitet von Dietrich Tiedemann". Berlin, 1803). Reisikirjeldusele on lisatud mahukas atlas V. Denoni joonistustega. V. Denon oli üheks juhtfiguuriks ekspeditsiooni teaduskomisjonide töö korraldamisel egiptuse mälestusmärkide juures. Hiljem sai temast keisri käsul "Napoléoni muuseumi", praeguse Louvre'i organiseerija ning esimene direktor, lisaks sellele kõigi Prantsusmaa muuseumide ülem. Kui võidukad liitlased hakkasid tungivalt tagasi nõudma prantsuse vägede poolt röövitud kunstivarasid (sealhulgas egiptuse muistiseid), siis astus V. Denon, täis solvumist, trotsi ja protesti, 1815. aastal direktori ametikohalt tagasi. Eluloojangu rahus jõudis ta veel kirja panna Egiptuse kunstiajaloo, mis meie *alma materi* raamatukogus kahjuks puudub. V. Denon suri 78 aasta vanusena ühes Voltaire'i kail asuvas majas (teema kohta vt **J. Vercoutter**, "Ägypten...", S. 48).

Egiptuse avastamine teaduse jaoks, filoloogilised tööd hieroglüüfide dešifreerimisel ning egiptuse muististe kollektioneerimise ning avaldamise. Kogude soetamise tempo poolest oli Venemaa juhtivate Euroopa kultuurimaadega peaaegu võrdsel tasemel. Esimene kollektsioon osteti riigi rahadega 1824. aastal, s.o umbes samal ajal, kui vastavad kogud hakkasid ilmuma Inglismaal, Saksamaal, Austrias, Prantsusmaal ja Itaalias. Vene erakollektsioon mainitakse 18. sajandi lõpust. Kuna teravdatud huvi Egiptuse vastu oli eelmise sajandi alguses üleeuroopaline fenomen, siis on täiesti seaduspärane, et esimeste Venemaa kollektionääride ning reisijate seas on esikohal impeeriumi läänepoolsetest provintsidest (Baltikum, Poola) pärit tsaarialamad, nagu näiteks J. Blaramberg, J. Senkowsky, P. von Medem, O. Fr. von Richter, A. von Üxküll, J. Burchart jt (täiendavalt vt **S. Stadnikow**, "Otto Friedrich von Richter und Ägypten". – Altorientalische Forschungen, Bd. 18, 1991, S. 195–203; **S. Stadnikow**, "Johannes Burchart – deutsch-baltischer Arzt, Apotheker und Antikensammler". – Göttinger Miszellen, H. 135, 1993, S. 97–100; **S. Stadnikow**, "Die Wanderungen des deutsch-baltischen Orientreisenden Alexander von Üxküll in Ägypten und Nubien 1822–1823". – Göttinger Miszellen, H. 146, 1995, S. 71–92; **Fr. W. Hinkel**, "Otto Friedrich von Richters Reise im Jahre 1815". – Altorientalische Forschungen, Bd. 19, 1992, S. 230–245; **O. D. Berlev**, "Stanovlenie egiptologii. – Istorija otečestvennogo vostokovedenija do serediny XIX veka". Moskva, 1990, lk 231–232.)

Allikapublikatsioonidest on üks hinnalise- maid egiptoloogia püsivaramusse kuuluv **Richard Lepsius** (1810–1884) toimetatud preisi arheoloogilise ekspeditsiooni aruanded "Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien nach den Zeichnungen der von Seiner Majes-

tät dem Könige von Preußen Friedrich Wilhelm IV. nach diesen Ländern gesendeten und in den Jahren 1842–1845 ausgeführten wissenschaftlichen Expedition", mis ilmusid Berliinis kaheteistkümnnes ülimahukas (!) köites aastail 1849–1859. Tema teaduslik meeskond töötas Egiptuses kolm aastat (1842–1845), kus kopeeris mälestusmärke ja kogus rikkaliku arheoloogilise materjali: Berliini muuseumi saadeti vähemalt 15 000 muinsuseset. Juba paljud egiptoloogide põlvkonnad kasutavad oma uurimistöös neid publikatsioone, mis on mahult siiani kõige suurem erialane väljaanne. Lisaks ekspeditsiooni foliantidele on saksa egiptoloogia rajaja tuntumatest teostest raamatukogus olemas: "Das Totdenbuch der Ägypter". Berlin, 1842; "Aelteste Texte des Totdenbuchs nach Sarcophagen des altaegyptischen Reichs im Berliner Museum". Berlin, 1867.

Loomulikult jäi J.-Fr. Champollioni avastuse järgsel ajal veel hulganisti küsimusi tema dešifreerimissüsteemi suhtes. Ilmus hulk teadlasi ja muiduhuvilisi, kes püüdsid prantslase avastust vaidlustada ning põhjendada oma hieroglüüfide tõlgendamismeetodit. Olulisematest oponentidest tõstkem esile saksa orientalisti ja klassikalist filoloogi Friedrich Spohni (1792–1824)⁹, saksa orientalisti ning rändurit Heinrich Klaprothi (1783–1835), saksa õpetatud filoloogi Johannes Pfaffi¹⁰, vene amatöör-egiptoloogi Nikolai Guljanovi (1789–1841), itaalia orientalisti François Salvolini (1809–1838), saksa filoloogi Maximilian Uhlemanni (aktiivsed tegevusaastad 1850–1862)¹¹ ja saksa-ameerika orientalisti, arheoloogi ning teoloogi Gustav Seyffarthi (1796–1885). Teatud ajani oli nende kriitika konstruktiivse iseloomuga, kuid üsna pea pärast J.-Fr. Champollioni surma 1832. aastal osutus see teaduslikus mõttes viljatuks tühikäiguks. Seevastu teadusloos seisukohalt on nad ülihuvitavad. Champollioni arvukate vastaste töödest omab tänapäeval veel mõningat teaduslikku väärtust G. Seyffarthi "Torino kuningatepapüüruse" restaureerimise katse¹².

Oluliselt ohtlikum oli, et umbes viieteistkümnne järgneva aasta kestel jäi J.-Fr. Champollioni teaduspärandi saatus lahtiseks. Selle otsustava filoloogilise põhjendamise edasise

täiustamisega sai hakkama noor preisi egiptoloog Richard Lepsius (lisaks vt **G. Ebers**, "Richard Lepsius: ein Lebensbild". Leipzig, 1885; **B. Lepsius**, "Das Haus Lepsius". Berlin, 1933; **E. Freier**, **S. Grunert**, "Eine Reise durch Ägypten". Berlin, 1984; **E. Freier**, **W. Reinecke**, "Karl Richard Lepsius". Berlin, 1988). Teadlase akadeemiliste saavutuste hulka kuulub muu hulgas vaaraode nimekirja kommenteeritud väljaanne, mis kujunes aluspaneavaks egiptuse ajaloo kronoloogia määratlemisel (vt ülikooli raamatukogus olevat **R. Lepsius**, "Die Chronologie der Aegypter". Berlin, 1849).

Aastatel 1820–1821 viibis Egiptuses Preisi valitsuse ülesandel ja toetusel itaalia päritolu kindral Nicolas Minutoli (1772–1846). Aleksandrias organiseeris ta spetsiaalse karavani varustamist, jõudes sellega paljusid ohte trotsides kaugel Liibüa kõrbes asuvasse Siwa oasist. N. Minutoli oli esimene eurooplane, kes sealset Amoni templit uuris. Veel praegugi on tema reisimärkmeid ülimalt auditav lugeda. Lähemalt vt **N. Minutoli**, "Reise zum Tempel des Jupiter-Ammon in der Libyschen Wüste und nach Ober-Aegypten in den Jahren 1820 und 1821. Nach seinem Tagebuch herausgegeben, und mit Beilagen begleitet von E. H. Toelken". Berlin, 1824. Peale Siwa oasist külastas Minutoli Teebat, Edfut, Ermenti ja Kom Ombot. Ta on esimene Öhtumaa teadlane, kes leidis sissepääsu vanimasse (vaarao Džoseri, 3. dün.) püramiid Sakkaras ning tal õnnestus isegi jõuda mõningate maa-aluste kambriteni (täiendavalt vt **N. Minutoli**, "Ausgrabungen". Berlin, 1843).

Üks esimesi inglise egiptolooge John Gardner Wilkinson (1797–1875) reisis 1821. aastal Egiptusesse ning juhatas umbes kümne aasta vältel arheoloogilisi väljakaevamisi Teebas. Ekspeditsiooni ajal tehtud raidkirjade ja joonistuste suurepärased koopiad avaldas ta oma suureformaadilises töös (**J. G. Wilkinson**, "The manners and customs of the ancient Egyptians", vol. I–V. London, 1847). Kaua aega oli see ainus teos, milles kirjeldatakse Muinas-Egiptuse talupoegade ning käsitöölise igapäevast elu (**J. Vercoutter**, "Ägypten...", S. 96). Veel praegugi teaduslikku väärtust omav väljaanne on Tartus täitsa olemas. Eriti tähtsad on publitseeritud raidkirjad, joonistused ja

reljeefid, sest osa neist on tänaseks päevaks kaduma läinud või hävitatud.

19. sajandi esimest poolt iseloomustab muu hulgas suurte riiklike arheoloogiliste kolleksioonide soetamine Inglismaal, Prantsusmaal, Preisimaal, Savoias, Venemaal, Austrias jm. Säärane aktiivsus on paljuski seletatav sise- ning välispoliitilise propagandaga ning Egiptuse ümber valitseva äžiotaažiga. Egiptuse võimude vähene huvi ja Euroopa suurte muuseumide ning diplomaatiliste esindajate edevus põhjustasid antiikesemete massilise väljaveo maalt. Kohalik Mohammed Ali aegne valitsus sageli otseselt osales muinsuste smugeldamises välismaale. Teda huvitas ainult maa moderniseerimine Euroopa tehniliste saavutuste abil. Arheoloogiliste väljakaevamiste asjus said välisdiplomaadid vahetult pöörduda Egiptuse valitsejate poole. Vastav luba ehk "firman" (pärsia keeles tähendab "käsku") saadi tavaliselt üsna kergelt (teema kohta vt **J. Vercoutter**, "Ägypten...", S. 61). Kahjuks ei jõudnud kaugetki kõik aarded muuseumidesse või erakogudesse – väga paljud ajaloolises ja kunstilises mõttes hindamatud esemed heideti kõrvale või hoopis lõhuti vähese turuväärtuse pärast. Kunstirõõvi peategelasteks olid Rootsi peakonsul Giovanni Anastasi (1780–1860), Prantsuse peakonsul Bernadino Drovetti (1776–1852)¹³, Briti peakonsul Henry Salt (1780–1827)¹⁴ ja tema ülesandel tegutsenud itaallasest seikleja ning aareteotsija Giovanni Batista Belzoni (1778–1823)¹⁵. Viimase palavikulisest energiast võib raamatukogus olevate memuaaride põhjal saada ammendava ettekujutuse¹⁶. Ainuüksi aastail 1802–1830 viibis Egiptuses vähemalt tosin tuntud huvireisijat, kunstnikku, teadlast, diplomaati ja avantüristi Euroopast (**J. Vercoutter**, "Ägypten...", S. 54). Arheoloogilisi mälestusmärke jäädvustanud kunstnikest ning joonistajatest on kahtlemata kõige paremad aastail 1838–1839 vaaraode maal rännanud inglise kunstniku David Robertsi (1796–1864) tööd. Tema akvarellid on veel tänapäevalgi kunstiteadlaste ja egiptoloogide poolt väga hinnatud (teema kohta vt samuti Hrg. **V. M. De Fabianis**, "Ägypten. Gestern und heute. Litographien und Reisetagebuch von David Roberts". Erlangen, 1996).

Mohammed Ali (1769–1849) ise nimetati 1805. aastal Türgi sultani asevalitsejaks Egiptuses. Ta murdis mamelukkide poliitilis-sõjalise ülemvõimu ning ajapikku muutus Istanbulist tegelikult sõltumatuks isevalitsejaks. Temaga tuli tegemist teha paljudel egiptoloogidel, arheoloogidel, diplomaatidel ja sõjaväelastel (vrd **P. Berghaus**, **Ch. Schreckenber**, "Katalogteil. – Der Archäologe". Münster, 1983, S. 278–279).

Väga huvitavad põhjalikud on teadusliku kreatiivsuse poolest Champollioniga võrreldava R. Lepsiuse õpilase **Heinrich Brugschi** (1827–1894) Muinas-Egiptuse mälestusmärkide kirjeldus "Reiseberichte aus Aegypten", Leipzig, 1855, ja "Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler", Leipzig, 1857–1860. Samuti on fondides olemas selliste tuntud egiptoloogide nagu **J. Knudtzoni**, **W. Petrie** ja **L. Borchardti** ekspeditsiooniaruanded ning monograafiad (näiteks **J. K.** "Die El-Amarna Tafeln", **W. P.** "Theban ostraca", **L. B.** "Ägypten"). Mainitud teoste läbitöötamine peaks andma küllalt ammendava ülevaate Egiptuse muististest ja arheoloogiast. Raamatukogus on aga sellealaseid raamatuid tunduvalt rohkem. Olgu märgitud veel üks tähendusrikas seik: ülikooli raamatukogus leiduvad **H. Brugschi** poolt 1863. aastal asutatud vanima, praegugi ilmuva egiptoloogilise ajakirja "Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde" eksemplarid (aastakäigud 1873–1939). Lisaks pärineb H. Brugschi sulest esimene demootilise kirja grammatika (tol ajal oli ta kõigest kuusteist aastat vana!) ning üks esimesi (see on raamatukogus hoiul) egiptoloogia kui teaduse tekkelugu käsitlevaid monograafiaid (**H. Brugsch**, "Die Aegyptologie". Leipzig, 1891). Preislasest egiptoloogi Heinrich Brugschi teadus- ning elutee kujunes väga viljakaks; ta on kümnete raamatute ja vähemalt 115 artikli autor, olnud tegev õppejõuna nii Saksamaal (egiptoloogia professor Göttingeni Ülikoolis) kui ka Egiptuses ("École d'égyptologie" juhataja). Arheoloogiliste väljakaevamiste käigus sõbrunes ta väsimatu prantsuse arheoloogi, Serapeumi väljakaevaja A. Mariette'ga. H. Brugschilt kuulis ta surivoodil rabavat uudist just avastatud püramiiditekti-

dest. H. Brugschi õpetlase karjääri iidisel päramiididemaal kroonis Egiptuse kediivi suur tunnustus: talle omistati paša tiitel. Omal ajal olid H. Brugschi egiptoloogilised kirjutised Euroopa teadusringkondades väga nõutud, seda kajastavad muu hulgas Tartu Ülikooli raamatukogu varandused. On ainult kurvastav, et ei ole saksa vaimuteadlase üht olulisemat teost – kaheksaköitelist hieroglüüfilis-demootilist sõnaraamatut. Sisuliselt oli ta demootilise kirjaviisi esmalugeja; kui J. Fr. Champollion de šifreeris 1822. a Rosette'i kivi bilingvistilise teksti hieroglüüfilise lõigu, siis H. Brugsch sai sellega hakkama 1848. aastal demootika osas. H. Brugschi kui teadlast iseloomustab püüd täiusele ja universaalsusele, oma loometöös hõlmas ta peaaegu kõiki tolleaegse egiptoloogia valdkondi. Mõned tema usundiloolistest seisukohtadest on leidnud kinnitust alles sel sajandil; vastavateemalist peateost ei ole mul õnnestunud raamatukogus veel näha (**H. Brugsch**, "Religion und Mythologie der alten Ägypter". Leipzig, 1884). Üllatusega sain teada, et Saksamaal ei ole veel avaldatud ühtki monograafiat H. Brugschi elust ega teadustegevusest, kui mitte arvestada egiptoloogi enda autobiograafiat (vt **H. Brugsch**, "Mein Leben und mein Wandern". Berlin, 1894; lisaks: **U. Köhler**, "Die Anfänge der deutschen Ägyptologie: Heinrich Brugsch. Eine Einschätzung. – Göttinger Miszellen", H. 12, Göttingen, 1974, S. 29–41).

Ka egiptuse keele õppimiseks oli küllaldaselt kirjandust. Näiteks Oscar von Lemmi (1856–1918), Adolf Ermani (1854–1937), Kurt Sethe (1869–1934) ja Heinrich Brugschi tööd. **O. von Lemmilt** on raamatukogus "Ägyptische Lesestücke zum Gebrauch bei Vorlesungen und zum Privatstudium" (Leipzig, 1883), **A. Ermanilt** "Ägyptische Chrestomatie zum Gebrauch auf Universitäten" (Berlin, 1904); "Ägyptische Grammatik" (Berlin, 1917); "Ägyptisches Handwörterbuch" (Berlin, 1921); **K. Sethe** arvukatest filoloogilistest uurimustest on biblioteegis "Ägyptische Lesestücke zum Gebrauch im akademischen Unterricht. Texte des Mittleren Reiches" (Leipzig, 1924). Juba ammu on klassikaks saanud **H. Brugschi** monograafia "Hieroglyphische

Grammatik oder übersichtliche Zusammenstellung der graphischen, grammatischen und syntaktischen Regeln der heiligen Sprache und Schrift des Alten Aegypten" (Leipzig, 1872).

Samuti leidub rohkesti raamatuid egiptuse ajaloo, religiooni, kirjanduse ja kunsti kohta. Nimetaksin vaid mõned: **H. Brugsch**, "Histoire d'Égypte des les premiers temps de son existence jusqu'à nos jours" (Paris, 1859); **Ch. von Bunsen**, "Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte", Bd. 1–6 (Hamburg, 1845–1857)¹⁶; **A. Harletz**, "Das Buch von den ägyptischen Mysterien" (München, 1858); **J. Breasted**, "Geschichte Aegyptens" (Berlin, 1910); **G. Roeder**, "Altägyptische Erzählungen" (Jena, 1927). Ülimalt väärtuslikud on **J. Breastedi** (1865–1935) poolt toimetatud vanaegiptuse tekstide tõlgete publikatsioonid "Ancient Records of Egypt" (vol. 1–5, Chicago, 1927).

20. sajandi arheoloogiliste sensatsioonide hulka kuulub kahtlemata 18. dünastia vaarao Tutanhamoni (1347–1338 eKr) hauakambri väljakaevamine 1922. aastal inglise egiptoloogi Howard Carteri (1874–1939) poolt. Väljakaevamiste käigust ning tulemustest saab ammen-dava ettekujutuse raamatukogus leiduvast saksakeelsest **H. Carteri** monograafiast "Tutanhamun" (Leipzig, 1924).

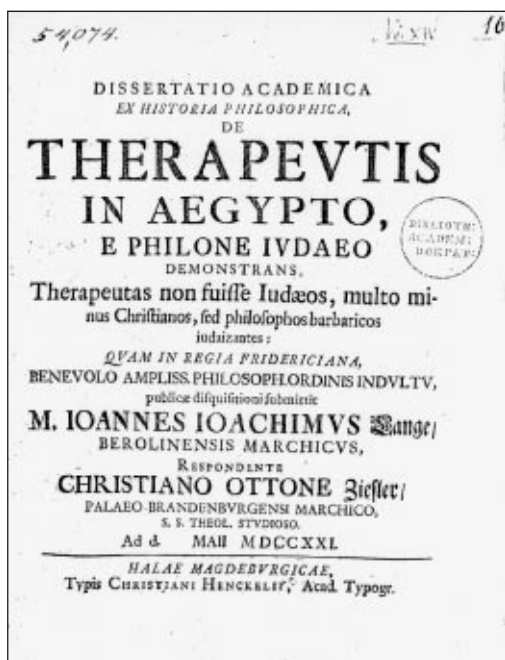
Samuti on raamatukogu fondis vene egiptoloogia koolkonna alusepanija, erakordselt viljaka orientalisti ja kirikuloolase **Boriss Aleksandrovitš Turajevi** (1868–1920) kontseptuaalselt kõige fundamentaalsem töö – "Istorija Drevnjago vostoka", t. I–II, Moskva, 1913. Selle suurepärase vene keeles kirjutatud teose kordusväljaanne sai teoks isegi Stalini-aegses Nõukogude Liidus 1935. aastal.

Paratamatult kerkib küsimus: kes küll omal ajal luges säärast lektüüri? Kummalisevõitu probleemiasetus tundub olevat siiski loogiline, kuna Muinas-Egiptuse tsivilisatsiooni ei ole Tartu ülikoolis kunagi eri teadusena uuritud ega õpetatud. Järelikult tulevad kõne alla teised vaimuteadlased, eelkõige orientalistid ja teoloogid. Viimaste humanitaarne silmaring oli ilmselt väga avar, nagu ka raamatukogu käsutuses olnud finantsid (ikkagi impeeriumi juhtiv ülikool). Otsustavaks kujunes siiski Danzigist pärit klassikaliste keelte, elokventsia

professori ning raamatukogu direktori (aastail 1803–1839) Karl Morgensterni (1770–1852) universaalteadmisele püüdlev isiksus¹⁸. Just tänu talle sõlmis institutsioon vajalikud sidemed nii teiste teadusasutuste, raamatukogude kui ka kirjastustega (näiteks Leipzigi kuulsas "Göschel-Verlagiga"). Tõenäoliselt arvas K. Morgenstern, et kui mitte praegu, siis kunagi tulevikus võib kellelegi ka selline kirjandus huvi pakkuda. Muuseas, nagu näitavad näiteks Ch. von Bunseni põhiteose märkmeid täis kirjutatud lehed, leidis egiptoloogia-alane kirjavara oma tänuväärse lugeja. Üks neist oli suurim Eestis elanud originaalfilosoof Gustav Teichmüller (1832–1888). Pidagem samuti silmas, et 19. sajandi 30.–70. aastatel oli Euroopa kultuur veel sügavalt humanitaarne ja selle vältimatuks koostisosaks oli siiras Egiptuse-huvi või isegi egiptomaania. Väga selgelt osutavad sellele vanad entsüklopeediad – tehnika ja raud ilmuvad neisse ülekaalukalt alles 19. sajandi teisel poolel. Vana-Egiptuse temaatikat ning sümbolikat viljeldi tolleaegses kirjanduses, kujutavas kunstis, interjööris, arhitektuuris. Muistse Egiptuse sümboleid kasutati ka vabamüürlikes rituaalides, näiteks 18. sajandi lõpul Tallinnas tegutsenud Isise-nimelises loozis, mis omakorda allus Peterburi Osirise pealoožile¹⁹.

Lõpuks märkigem veel hellenistliku Egiptuse suurepärase tundjat, Tartu Ülikooli kauaaegset õppejõudu **Aleksander Pridikut**, kelle sulest on ilmunud ka puhtegiptoloogia-alane lühikirjutis "Wer war Mutemwija?" (Tartu, 1935).

P.S. Ülikooli raamatukogus nägin kaht pühendusega K. Morgensternile kingitud tolmuga kaetud raamatut: üks neist oli kuulsas inglise klassikalise filoloogi J. Tayloriga Platoni teoste tõlked, teine varasurnud balti orientalisti Otto Friedrich von Richteri päevaraamat. Kurioosel kombel olid mõlemas raamatus lehed lahti lõikamata. Tõenäoliselt unustas Karl Morgenstern suure tööhõive tõttu seda teha. Selle, minu jaoks igati austusväärse ülesandega tulin ma edukalt toime. ■

Magdeburgis 1721. a kaitstud väitekirja tiitelleht.

MÄRKUSED JA KOMMENTAARID

¹ Poola päritolu saksa orientalist ja teoloog. Veetis palju aega kogudes kõike, mida antiikautorid olid kirjutanud Egiptuse arheoloogia, religiooni, hieroglüüfide kohta.

² Üllatunud imetlust on avaldanud näiteks võrdleva usundiloo korüfee George Frazer (**S. Morenz**, "Die Zauberflöte. Eine Studie zum Lebenszusammenhang Ägypten – Antike – Abendland". Münster–Köln, 1952, S. 19). Oderi-äärse Frankfurti õpetlase elutöö oli väärikaks eelkäijaks aastatel 1922–1924 Bonnis ilmunud **Th. Hopfneri** kaheköitelisele "Fontes historiae religionis Aegyptiacae"le, mille poole veel tänapäeval peab pöörduma igaüks, kes tahab saada põhjalikumalt teavet kreeklaste ja roomlaste arusaamisest egiptuse religioonist. Täiendavalt vt **G. Luck**, "Magie und andere Geheimlehren in der Antike". Stuttgart, 1990; **M. Lurker**, "Wörterbuch der Symbolik". Stuttgart, 1991.

³ Ta oli esimene Euroopa teadlane, kes seostas kopti keele (s.t kristliku Egiptuse) vanaegiptuse keelega. Filoloogilises töös arvestas J.-Fr. Champollion selle järeldusega.

Olgu märgitud, et **A. Kircheri** Egiptuse-ainelised traktaadid olid kuni 18. sajandi lõpuni kaunis populaarsed. Tähtsamad tööd: "Lingua Aegyptiaca res-

tituta". Romae, 1643; "Oedipus aegyptiacus", pars 1–4, Romae, 1652–1654; "Sphynx mystagoga". Romae, 1676. Imelikul kombel need teosed raamatukogust puuduvad. Küll aga on olemas ladinakeelsed raamatud India ja Hiina kohta (täiendavalt vt **A. Bartola**, "L'Egitto di Athanasius Kircher. – L'Egitto nei libri e nelle immagine della Biblioteca Reale di Torino", 1991, p. 25–35; **J. Fletcher** (Hrg.), "Athanasius Kircher und seine Beziehungen zum gelehrten Europa seiner Zeit". Stuttgart, 1985; Athanasius Kircheri kogudest vt **F. Bonanni**, "Musaeum Kircherianum". Romae, 1790; **P. O'Connor-Reilly**, "Athanasius Kircher S. J. Master of a Hundred Arts". Wiesbaden, 1974).

Kuulu järgi on tuntud itaalia semiootik ja kirjanik **Umberto Eco** (s 1932) enda raamatukogule ränga raha eest ostnud erudeeritud jesuiidi foliante, keda ta muu hulgas peab oma romaanis "Täiusliku keele otsinguil" isegi egiptoloogia asutajaks. Viimane seisukoht on minu meelest siiski vaieldav, kuid igal juhul võib Athanasius Kircherit lugeda barokkajastu väljapaistvamate vaimuteadlaste hulka, kelle teaduslik huvisfäär hõlmas veel teoloogiat, loodusteadusi, arheoloogiat ning muinsuste kogumist. Breslau Ülikooli Aula Leopoldinas (1728–1732) ilmub ta kui "saksa Archimedes" kõigi aegade suurimate teadusmeeste seas (vt **E. Hornung**, "Hermetische Weisheit: Umriss einer Ägyptosophie. – **E. Staehelin**, **B. Jaeger** (Hrg.), Ägypten-Bilder, Akten des "Symposions zur Ägypten-Rezeption", Augst bei Basel, vom 9.–11. September 1993, Freiburg-Göttingen, 1997, S. 337). Tänu oma loodusteaduslikele ja tehnilistele saavutustele ("Laterna magica" ning rehendusmasin) on talle Saksa muuseumis Münchenis pühendatud põhjalik ekspositsioon. Näiteks hindas kuulus teadlane ja filosoof G. W. Leibniz (1646–1716) A. Kircherit väga kõrgelt (vt **S. Morenz**, "Die Begegnung Europas mit Ägypten". Berlin, 1968, S. 147).

Muinas-Egiptuse tsivilisatsiooni pärandist huvitus A. Kircher eelkõige Hermes Trismegistose pärimusest ning hieroglüüfidest. Tal õnnestus isegi esimesena kopti keele põhjal täpselt määratleda "vett" tähistava kirjamärgi foneetiline tähendus! (**S. Morenz**, "Die Zaubersprache...", S. 147; põhjalikumalt teema kohta vt **E. Iversen**, "The Myth of Egypt and Its Hieroglyphs in European Tradition". Copenhagen, 1961, p. 93–100; **E. Hornung**, "Das esoterische Ägypten". München, 1999, S. 104–111).

A. Kircher on üks kopti keele uurimise alusepanijatest, tema "Prodromus Coptus sive Aegyptiacus" (Romae, 1636) sai teedrajavaks. Raamatut luges muu hulgas põhjalikult J.-Fr. Champollion.

⁴ Selles suhtes erineb G. W. F. Hegel (1770–1830) teisest suurest sakslasest, J. W. von Goethe (1749–1832), kelle suhtumine egiptuse kõrgkultuuri oli kahtlev-kriitiline (tõenäoliselt paljuski J. G. Her-

deri mõjul); lähemalt vt **K. H. Dittmann**, "Goethe und die "egyptischen Sachen". – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Kairo", Bd. 12, 1943, S. 96–106.

Saksa kirjandusklassik pidas Muinas-Egiptust teatud liiki kurioosumiks: "Chinesische, Indische, Aegyptische Altertümer sind immer nur Curiositäten; es ist sehr wohlgethan, sich und die Welt damit bekanntzumachen; zu sittlicher und ästhetischer Bildung aber werden sie uns wenig fruchten" (**S. Morenz**, "Die Begegnung...", S. 162).

Teema kohta vt **H. Schneider**, "Hegel und die ägyptischen Götter. – Hegel-Studien", Bd. 16, Bonn, 1981, S. 59. Lisaks vt **G. W. F. Hegel**, "Filosofia religii". t. 2, Moskva, 1977, lk 35–49; **M. Pagano**, "Hegel e la religione egiziana. – Annuario Filosofico", t. 5, 1989, p. 239 ff; **S. Morenz**, "Die Begegnung...", Berlin, 1968, S. 154–166; **M. Pieper**, "Ein Brief Goethes über Ägypten. – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo", Bd. 2, 1932, S. 127–135; **L. Volkmann**, "Goethe und Ägypten". – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde", Bd. 72, 1936, S. 1–11; **E. Hornung**, "Das esoterische...", S. 134–136. Mis seal imestada, isegi 20. saj. suurvaimude Karl Jaspersi ja Arnold Toynbee teostes on piisavalt palju klišeelaadseid Muinas-Egiptuse hinnanguid.

⁵ Franz Wilhelm Sieber sündis Prahas 1789. a. 1817–1818 reisis ta palju Levandis. Täiendavalt vt "Who was who in egyptology" (edit. **M. Bierbrier**). London, 1995, p. 391.

⁶ **J. Vercoutter**, "Ägypten – Entdeckung einer alten Welt". Ravensburg, 1990, S. 36–37.

⁷ Napoléoni Egiptuse ekspeditsiooni kohta vt **J. Christopher**, "Bonaparte in Egypt". London, 1963; **F. M. Kircheisen**, "Napoléon im Lande der Pyramiden und seine Nachfolger 1798–1801". München, 1918; **Abd ar-Rahman**, "Égypte v period expedicii Bonaparta (1798–1801)". Moskva, 1962. Ekspeditsiooni tulemusena suurenes järsult egiptuse muinsuste pidev juurdevool Euroopasse.

⁸ Prantsuse diplomaat, antikvaar, maalija ja õpetlane Dominique Vivant Denon sündis Givry 4. jaanuaril 1747. a. 1798–1802 võttis osa Egiptuse ekspeditsioonist. 1804. aastal nimetas Napoléon ta kõigi Prantsusmaa muuseumide direktoriks ning riikliku mündikabineti juhatajaks. Eelkõige V. Denoni joonistused (vähemalt 150) kaunistavad **E.-Fr. Jomardi** toimetatud monumentaalset 12 köidetist "Description d'Égypte", mida võib õigustatult pidada Napoléoni juhitud Egiptuse ekspeditsiooni teaduslikuks kokkuvõtteks ja egiptoloogia üheks nurgakiviks. V. Denon suri 27. aprillil 1825. aastal Pariisis.

V. Denoni kohta vt **L. Armand-Calliat**, "Vivant Denon". Châlons-sur-Saône, 1964; **J. Vercoutter**,

"Ägypten...", S. 39–51; **M.-L. Blumer**, "Denon. – Dictionnaire de biographie française", t. 10, Paris, 1965, p. 1066–1068; **K. G. Jakob**, "Denon. – Allgemeine Enzyklopedie der Wissenschaften und Künste", Erste Sektion: A-G, Bd. 24, Leipzig, 1970, S. 147–151; **J. Nowinski**, "Baron Dominique Vivant Denon 1747–1825. Hedonist and Scholar in a Period of Transition". Cranbury (New Jersey), 1970; **A. de Pastoret**, "Vivant Denon (1747–1825). – De Ibis", Bd. 9, 1984, S. 11–24; **J. Chatelain**, "Dominique Vivant Denon et le Louvre de Napoléon". Paris, 1973; (**M. L. Bierbrier** edit.), "Who was who...", p. 122–123; **H. Oster**, "Geschichte der Ägyptologie. – Der Archäologe". Münster–Köln, 1983, S. 45, Anm. 25; S. 273.

⁹ **Fr. Spohni** filoloogilistest töödest on ülikooli raamatukogus olemas järgmised uurimused:

"Lectiones theoreticae". Lipsiae, 1822–1823.

"De lingua et literis veterum Aegyptiorum", Bd. 1–2, Lipsiae, 1825–1831.

"De fibulli rita". Lipsiae, 1835.

Käesoleva teema jaoks on oluline eelkõige Fr. Spohni teine raamat, milles autor põhjendab oma egiptuse hieroglüüfide dešifreerimismeetodi õigsust. Pärast teadlase surma 19. märtsil 1825 avaldas tema vaimustatud õpilane Gustav Seyffarth teadlase elutöö koos lühikese "Vita Spohni" lisamisega (teema kohta vt **E. Blumenthal**, "Altes Ägypten in Leipzig". Leipzig, 1981, S. 3).

¹⁰ **J. Pfaffi** teostest on Emajõe-äärse *universitase* biblioteegis kaks raamatut:

"Hieroglyphik, ihr Wesen, und ihre Quellen". Nürnberg, 1824.

"Die Weisheit der Aegypter und die Gelehrsamkeit der Franzosen. Kritik der hieroglyphisch-alphabetischen Untersuchungen des Herrn Champollion". Nürnberg, 1825.

Oma uurimuste väljaandmiseks asutas võitlev polemist isegi omanimelise kirjastuse. Kuid siiski sai talle osaks täielik läbikukkumine.

¹¹ **M. Uhlemann** oli G. Seyffarthi ainus akadeemilise kraadiga õpilane egiptoloogias, kes alustas oma õpinguid R. Lepsiuse juures, kuid otsustas lõpuks G. Seyffarthi kasuks. 1854. aastast kuni oma surmani 1864. aastal õpetas ta "egiptuse kirjanduse ja muinsuste" dotsendi õppetoolil Göttingeni ülikoolis. **M. Uhlemanni** rohkearvulistest poleemilist laadi töödest on Tartu Ülikooli raamatukogus: "Inscriptiones Rosettanae". Lipsiae, 1850; "De veterum Aegyptiorum lingua et litteris, sive de optima, qua signa hieroglyphica explicantur, via antequae ratione". Lipsiae, 1851; "Philologus Aegyptiacarus". Lipsiae, 1853; "Geschichte des alten Aegypten". Leipzig, 1854; "Das Todtengericht bei den alten Aegyptern". Berlin, 1854.

M. Uhlemanni elu ja teadusliku tegevuse kohta vt lähemalt: (**M. L. Bierbrier** edit.), "Who was who...",

p. 421; **J. Hilmy**, "The Literature of Egypt and Soudan: A Bibliography", vol. 1–2, London, 1886–1887, p. 298; **J. Horn**, "Daten zur Geschichte der Ägyptologie in Göttingen. – Göttinger Miszellen", H. 28, 1978, S. 11–19.

¹² **O. D. Berlev**, "Stanovlenie egiptologii. – Istorija otečestvennogo vostokovedenija do serediny XIX veka". Moskva, 1990, lk 230–231.

Juba 1825. aastal pidas ta esimese akadeemilise egiptoloogia-alase loengu Saksamaal Leipzigi ülikoolis ning 1842. aastal pani aluse ühe muumia-kujulise puusarkofaagi ostuga egiptuse muinsuste kogudele Saksa ülikoolides (lähemalt selle nii vastuolulise isiksuse kohta vt **E. Blumenthal**, "Altes Ägypten in Leipzig...", S. 3–7; **E. Blumenthal**, "Die Leipziger Ägyptologie. – Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig", Bd. 34, 1985, S. 585; "The Literary Life of **Gustav Seyffarth**" (autobiograafia). New York, 1886; **J. Knortz**, "Gustav Seyffarth: eine biographische Skizze". New York, 1886; (**M. L. Bierbrier** edit.), "Who was who...", p. 386–387).

¹³ Itaalia rahvusest sõjaväelane, diplomaat ja muinsuste koguja Bernardino Drovetti sündis 4. jaanuaril 1776 Barbanias. Pärast täisealiseks saamist teenis ta ohvitserina Prantsuse armee. 1802–1803 siirdus ta diplomaatilisse teenistusse, kus ta oli kuni 1829. aastani. 2. juunil 1803. a saabus B. Drovetti Egiptusesse Prantsuse asekonsulina ja 22.03.1806 sai ta impeeriumi tähtsaimaks esindajaks. Diplomaadina õnnestus itaallasel saavutada Mohammed Ali soosing. Olles suhteliselt vaba ametikohustest, saatis ta oma Karnakist asuvast peakorterist arvukaid agente aarete jahile üle kogu Niilusemaa. Kusjuures tema meetodid olid Belzoni tööstiilist veelgi barbaarsemad: ta ei kohkunud ära isegi konkurentide relvaga ähvardamisest. B. Drovettil õnnestus "koguda" kolm suurt kollektsiooni, millest esimese müüs ta 1824. aastal 400 000 liiri eest Torinosse Sardiinia kuningale, teise omandas 250 000 frangi eest J.-Fr. Champollioni soovitusel Prantsusmaa kuningale Charles X (praegu asub see kogu Louvre'is), kolmanda, kõige väiksema kollektsiooni, soetas Richard Lepsiuse initsiaatiivil Berliini muuseum 30 000 frangi eest.

Drovetti elupäevade lõpp oli ülimalt traagiline – 1852. a suri ta ühes Torino vaimuhaigete varjupaigas. Peale põhjendatud kriitika on egiptoloogial põhjust meenutada seda isiksust ka hea sõnaga: nimelt B. Drovetti vahendusel jõudis teaduskäibes ülioluline nn Torino kuningate papüürus. B. Drovetti eluloo kohta vt **S. Curto**, "The Egyptology. – Egypt from Myth to Egyptology". Milano, 1990, p. 115–120; **S. Curto**, **L. Donatelli**, "Bernardino Drovetti – Epistolario (1800–1851)". Milano, 1985. B. Drovetti üks tähtsamaid abilisi oli 29. novembril 1786. a Marseille'is sündinud prantsuse skulp-

tor ja amatöörarheoloog Jean Jacques Rifaud. Viimane saatis 1816. aastal B. Drovettit arheoloogilisel ekspeditsioonil Niiluse teise kärestikuni. Elades seiklushimust Egiptuse üle 40 aasta jõudis ta juhendada rohkearvulisi väljakaevamisi. Loomulikult ei vastanud need tänapäeva teaduse tasemele. Paljudele leitud muististele jättis see energiline mees oma "autogrammi", näiteks praegu Torino egiptuse muuseumis eksponeeritud Ramses II skulptuurile. Konkurentide suhtes (eelkõige H. Salti ja G. B. Belzoni meeskonnast) oli J. J. Rifaud halastamatu: rõveda prantsuskeelse sõimu saatel (pealegi veel provantsaali murrakus) tormas ta vaenlastele kallale ning tegi neile tuule alla. J. J. Rifaud'id ennast on kujutatud **Philippe Auguste Forbini** atlas "Voyage dans le Levant en 1817 et 1818" (Paris, 1819), kus ta kannab türgi riietust ning nõjatub vastu ühe monumentaalskulptuuri pead. See väljaanne on Tartu Ülikooli raamatukogus olemas (täiendavalt vt **J. Vercoutter**, "Ägypten...", S. 61).

Suurem osa J. J. Rifaud' pärandist asub egiptuse muuseumis Torinos (täiendavalt vt **J. J. Rifaud**, "Voyages en Égypte, en Nubie et lieux circonvoisins, depuis 1805 jusqu' en 1827", t. 1–5, Paris, 1830; **W. R. Dawson, E. Uphill** (edit.), "Who was who in egyptology". London, 1972, p. 249). J. J. Rifaud suri umbes 1845. aastal (vt "Das Große Conversation-Lexikon für die gebildeten Stände", Bd. 5, Hildburghausen, 1850, S. 1218).

¹⁴ Inglise diplomaat ja kollektsionäär H. Salt sündis Lichfieldis 14. juunil 1780. Enne diplomaatilisse teenistusse asumist jõudis ta õppida korralikuks joonistajaks. Tegutsedes 1816–1827 Kairos peakonsulina finantseeris H. Salt G. Belzoni muististe otsinguid. Kultuuriväärtused saadeti Briti muuseumi, viimaste seas olid Ramses III graniitsarkofaag, kaks suurt graniitsfinksi ning üks Karnaki templi müüriosa (lisaks vt **J. Vercoutter**, "Ägypten...", S. 65–69; **S. Donadoni, S. Curto, A.-M. Donadoni-Roveri**, "Egypt from Myth to Egyptology". Milano, 1990, p. 160–161). H. Salt suri 30. oktoobril 1827. aastal Aleksandria lähedal ja on maetud Aleksandrias (**J. J. Hall**, "The life and correspondence of Henry Salt, Esq. Late HBM Consul-General in Egypt", vol. 1–2. London, 1834; **M. L. Bierbrier** (edit.), "Who was who...", p. 370–371). H. Saltiga on seotud palju papüüruste soetamine, neist kolm on nimetatud tema auks.

¹⁵ Itaalia päritolu näitleja, seikleja, arheoloog ja ettevõtja Giovanni Battista Belzoni sündis 5.11. 1778 ühes vaese juuksuri peres Paduas. 16 aastaseks läks ta Rooma õnne otsima; seal õppis ta hüdraulikat, valmistudes samaaegselt vaimuliku kutseks Kaputsiinide ordu. 1798. aastal tungisid linna kindral Napoléoni juhtimisel Prantsuse väed. Tekkinud suures segaduses otsustas G. Belzoni

muuta elukohta ning ka elukutset. 1803. aastal saabus ta Londonisse, kus esines jõumehena tsirkuses. Inglismaale jäi ta kuni 1812. aastani. Seejärel tegi itaallane koos oma naise Sarah'ga pikemaajalisi löbu- ja huvireise Hispaaniasse, Portugali ning Lõuna-Itaaliasse. 1814. aastal kohtus ta Malta Egiptuse paša Mohammed Ali esindajaga, kelle ettepanekul sõitis järgmisel aastal Niilusemaale. Nimelt lootis ta leida rakendust oma hüdraulikalastele teadmistele. Lootused ei täitunud, projektid ei leidnud Mohammed Ali toetust. Väljapääsmatust olukorrast päästis Briti peakonsul H. Salt, kelle tellimusel alustas G. Belzoni jahti Muinas-Egiptuse aaretele. Amatöörarheoloogi suurimate õnnestunud ettevõtmistest hulka kuulub kindlasti Ramses II hiiglasliku skulptuuri ja Ramses III graniitsarkofaagi toimetamine Briti muuseumi. Lisaks avas G. Belzoni Kuningate orus kuus Uue Riigi aegset vaaraode hauakambrit, mille seas leidis ka kuulus Seti I hauakamber. 1816. aastal pääses ta loodustakistuste kiuste poolenisti liiva alla matunud Ramses II templisse Abu-Simbelis (teema kohta vt **A. Siliotti**, "G. B. Belzoni, in Padova e l'Egitto. – Arte e Natura Libri", Roma, 1987, p. 35–55; **J. S. Mayes**, "The Great Belzoni". London, 1959; **H. Oster**, "Geschichte der Ägyptologie. – Der Archäologe". Münster-Köln, 1983, S. 38–39; **J. Vercoutter**, "Ägypten...", S. 68–81).

¹⁶ Näiteks: **G. B. Belzoni**, "Narrative of the Operations and Recent Discoveries within the Pyramids, Temples, Tombs and Excavations in Egypt and Nubia, and of a Journey to the Coast of the Red Sea, in search of the ancient Berenice, and another to the Oasis of Jupiter Ammon". London, 1820; "Plates illustrative of the Researches and Operations in Egypt and Nubia". London, 1822. Viimane väljaanne kujutab endast üht suurt Egiptuse mälestusmärkide ning loodusvaadetega värviatlast. Hilisemates sarnastes publikatsioonides on autorid sageli avaldanud selle imeilusaid tahvleid. Paraku vajavad Tartu Ülikooli raamatukogus talle olevad atlased põhjalikku restaureerimist ja köitmist.

¹⁷ Parun Christian Karl Josias von Bunsen (1791–1860) oli rahvusvaheliselt tuntud teoloog, preisi diplomaat ja ajaloolane. Paljude Egiptuse, Kreeka ning Püha Maa ajalugu käsitlevate tööde autor. Ilmselt oli ta P. Jablonski uurimust põhjalikult lugenud ning sealt mõjutusi ja täiendavat inspiratsiooni saanud. Chr. von Bunseni raamat saavutas laialdase tunnustuse. Üsna pea, 1867. aastal ilmus inglise egiptoloogia ühe rajaja Samuel Birch (1813–1885) täiendatud tõlge inglise keelde. Saksa teadlane ja riigimees oli üks esimesi, kes mõistis J.–Fr. Champollioni avastuse tähtsust. Samuti püüdis ta allikatele toetudes jälgida inimkonna ajaloo sünkroonsust kuni selle läteteni. Lähemalt

Chr. von Bunseni kohta vt (**M. L. Bierbrier** edit.), "Who was who...", p. 73; **E. Geldbach**, "Der gelehrte Diplomat". Stuttgart, 1980.

¹⁸ **N. Raid**, "Tartu Ülikooli muuseumi ajaloost 1803–1917". – Kunst 1968, 3. kd, lk 31.

¹⁹ Tutvudes Eesti Ajaloomuuseumi arhiivis olevate koosolekute protokollidega, märkas, et mõned neist on illustreeritud stiliseeritud püramiide kujutavate joonistustega.

18. sajandi massoonide liikumises oli Muinas-Egiptuse fastsinatsioonil eriline osa, mille üks säravaimaid ilminguid on "egiptuse müsteeriumide" instseneerimine 1791. aastal Viinis **Wolfgang Amadeus Mozarti** (1756–1791) viimases ooperis "Die Zauberflöte" ("Võluflööt"). Siin sünteesitakse hellenismilt vahendatud müstiline egiptuse-imago kaasaegsete salaühingute praktikaga, mille tulemuseks sünnib "egiptuse vabamüürlük initsiatsiooniriitus". Kohaliku looži liikmetele oli see muidugi täiesti selge. Teatridirektor, näitleja ja kirjanik Johann Emanuel Schikaneder (1748–1812), kes ilmselt andis "Võluflöödi" libretole viimase lihvi, kuulus koos W. A. Mozartiga Viini looži "Zur neugekrönten Hoffnung". Loožile komponeeris helilooja terve rea teoseid. Võrdluseks tsiteerigem preestrite lõpukoori "Võluflöödist": "Heil sei euch Geweihten! Ihr dranget durch Nacht. Dank sei dir, Osiris, Dank dir, Isis Gebracht! Es siegte die Stärke und krönet zum Lohn, die Schönheit und Weisheit mit ewiger Kron!" (lähemalt teema kohta vt **J. Schmitz**, "Freimaurerdarstellungen auf Obeliskten? Ein Beitrag zur Hieroglyphik des 18. Jahrhunderts. – Ägypten im afro-orientalischen Kontext. Gedenkschrift Peter Behrens". Köln, 1991, S. 279–280, Anm. 2). Ooperi üks peategelasi Öökuninganna on kahtlemata inspireeritud jumalanna Isise kujust **Apuleiuse** "Metamorfoosidest", ülempreestri Sarastro prototüübina esineb aga preester Mitra. Kui tihedalt püüti siduda muinasaega 18. sajandi reaallidega, näitab kas või Sarastro roll tarkusetempli ülempreestrina (vt **S. Morenz**, "Die Zauberflöte...", S. 46–88); täiendavalt vt **E. Hornung** "Das esoterische...", S. 129–130; 202.

Lõpuks lubatagu osutada ühele ülimalt tähendusrikkale tõigale: 18. sajandi lõpu ning 19. sajandi alguse "Võluflöödi" lavastusi iseloomustab fantastilis-muinasjutuline kujundus. Seevastu omandavad 19. sajandi esimesel veerandil üha suuremat kaalu tõelised Vana-Egiptuse sümbolid, mis otseselt seonduvad egiptoloogia tekkega. Muinasaja müsteeriumid ja salaliidud (näiteks orfikud) said vabamüürlastele eeskujuks, nende tõlgenduses omandasid Vana-Egiptuse kultusfenomenid tihti tahtmatult karikatuurse vormi, millesse ometigi suhtuti täie tõsidusega. Egiptust vaadeldi neoplatoonilise ja hermeetilise traditsiooni kodumaana, mis alates renessansist mõjutas tu-

gevalt ka haritud eurooplaste arusaama sellest iidsest tsivilisatsioonist. Kõiki antiikautoreid, kes midagi teavad egiptuse riituste kohta, tsiteeritakse usinalt. Autoriteetsemateks allikateks on Diodoros, Plutarchos, Jamblichos, Apuleius, Porphyrios ning Eusebios. Uusaegsetest esoteerilistest liikumistest mõjutasid massoonide Egiptuse-pilti kõige enam roosiristlased.

Seoses Egiptuse ekspeditsiooniga tekkis isegi legend Napoléoni ja tema kindrali J.-B. Kléberi pühitsemisest 1798. a augustis Cheopsi püramiidis nn Memphise riitusesse, mis tolleaegsetes vabamüürlikes ringkondades oli väga levinud (**E. Hornung**, "Das esoterische...", S. 142).

Eriti suurt uudishimulikkust põnevust tekitasid salapärase hieroglüüfid (näiteks Niilusemaalt kohale veetud obeliskidel). Arvati, et neis peitub sügavaim tarkus. Kuni hieroglüüfikirja dešifreerimiseni J.-Fr. Champollioni poolt 1822. aastal olid mõistatuslikud märgid üks tugevamaid ahvatlusi egiptuse kultuuriga tegelemiseks (vt **J. Schmitz**, "Freimaurerdarstellungen...", S. 280). Esoteeriline hieroglüüfika interpreteeris vanu tekste enamasti kultusliku salakirjana. Kuid juba 18. sajandil tekkis konkureeriv arvamus hieroglüüfide tähenduse kohta, mis tõlgendas neid pigem "kommunikatsiooniteoreetiliselt", rõhutades piltkirja pragmaatilist ja üldarusaadavat iseloomu. Säärast seisukohata esindas kõigepealt inglise vaimulik (aastast 1759 Gloucesteri piiskop) ning kirjanik William Warburton (1698–1779), kes tahtis muinasegiptuse kirjasüsteemi leiutajaid eemal hoida igasugusest esoteerikast: "... not, as hath been hitherto thought, a device of choice for secrecy, but expedient for necessity, for popular use." (**William Warburton**, "Divine Legation of Moses Demonstrated", vol. 3, London, 1765, p. 81–82)

1744. aastal tõlgiti teos prantsuse keelde. Pole sugugi võimatu, et J.-Fr. Champollion oli sellega tutvunud. Prantsuse egiptoloogi H. Gauthieri (1877–1950) meelest oli W. Warburtoni essee hieroglüüfidest ülimalt loogilise ülesehitusega, olles parim enne J.-Fr. Champollioni (1790–1832) dešifreerimismeetodit, pakkudes head lähtealust süvendatud filoloogiliseks uurimistööks (põhjalikumalt vt **M. L. Bierbrier** edit.), "Who was who...", p. 434; **L. Dieckmann**, "Hieroglyphics. The History of a Literary Symbol". St. Louis, 1970). Usundiloojana osutas ta Moosese seaduste ülesehitusele egiptuse preestrite initsiatsiooni müsteeriumide eeskujul. Huvitav mõte isegi kaasaegsele teadusele (teema kohta vt **J. Assmann**, "Moses der Ägypter". München–Wien, 1998, S. 138–147; 173–181; samuti vrd Apostlite teod 7:22).

Täiendavalt Vana-Egiptuse kõrgkultuuri retseptiooni eri tahkude kohta Öhtumaades ja Venemaal vt **S. Donadoni**, **S. Curto**, **A.-M. Donadoni-Roveri**, "Egypt – from Myth to Egyptology". Milano, 1990;

P. A. Clayton, "The rediscovery of Egypt". London, 1982; **J. M. Humbert**, "L'Égyptomanie dans l'art occidental". Paris, 1989; **E. Iversen**, "The Myth of Egypt and Its Hieroglyphs in European Tradition". Copenhagen, 1961; **S. Morenz**, "Die Begegnung Europas mit Ägypten". Berlin, 1968; **I. S. Kacnel'son**, "Materialy po istorii egiptologii v Rossii. – Očerki po istorii russkogo vostokovedenija". 2. Moskva, 1956, lk 207–231; **A. N. Pypin**, "Russkoje masonstvo XVIII i pervaja četvert' XIX veka". Petrograd, 1917, lk 11; **S. Morenz**, "Die Zaubrerflöte. Eine Studie zum Lebenszusammenhang Ägypten – Antike – Abendland". Münster-Köln, 1952; **H. Oster**, "Geschichte der Ägyptologie. – Der Archäologe". Münster-Köln, 1983, S. 25–46; **I. von Born**, "Ueber die Mysterien der Aegyptier. – Journal für Freymaurer", Bd. 1, 1784; (Hrg. **E. Hornung**). "Das Bild Ägyptens im Mittelalter und in der Renaissance". Freiburg-Göttingen, 1990; **L. Dieckmann**, "Hieroglyphics. The History of a Literary Symbol". St. Louis, 1970; **D. Syndram**, "Ägypten-Faszinationen. Untersuchungen zum Ägyptenbild im europäischen Klassizismus bis 1800". Frankfurt am Main, 1990; **K. P. Moritz**, "Die Symbolische Weisheit der Aegyptier aus den verborgenen Denkmälern des Alterthums. Ein Theil der Aegyptischen Maurerey, der zu Rom nicht verbrannt worden". Berlin, 1793; **Ch. Meiners**, "Versuch über die Religionsgeschichte der ältesten Völker besonders der Egypter". Göttingen, 1775; **M. Kaiser**, "Das exotische Ägypten. – Zeitschrift für ägyptische Sprache". Bd. 97, 1971, S. 78–94; **Fr. Teichmann**, "Die Entstehung des Entwicklungsgedankens in der Goethe-Zeit und die ägyptischen Zeitbegriffe". – **E. Staehelin, B. Jaeger** (Hrg.), "Ägypten – Bilder, Akten des 'Symposiums zur Ägypten-Rezeption'", Augst bei Basel, vom 9.–11. September, Freiburg-Göttingen, 1997, S. 143–161; **H. A. Schlögl**, "Einflüsse Altägyptens auf die europäische Malelei des 17. bis 20. Jahrhunderts". – **E. Staehelin, B. Jaeger** (Hrg.), "Ägypten – Bilder, Akten des 'Symposiums zur Ägypten-Rezeption'", Augst bei Basel, vom 9.–11. September, Freiburg-Göttingen, 1997, S. 161–173; **A. Assmann**, "Ägypten als das kulturelle Unbewußte der abendländischen Tradition". – **E. Staehelin, B. Jaeger** (Hrg.), "Ägypten – Bilder, Akten des 'Symposiums zur Ägypten-Rezeption'", Augst bei Basel, vom 9.–11. September, Freiburg-Göttingen, 1997, S. 173–187; **B. Jaeger**, "G. Jappelli, le café Pedrocchi de Padoue et la redécouverte de l'Égypte antique en Italie". – **E. Staehelin, B. Jaeger** (Hrg.), "Ägypten – Bilder, Akten des 'Symposiums zur Ägypten-Rezeption'", Augst bei Basel, vom 9.–11. September, Freiburg-Göttingen, 1997, S. 187–301; **L. Marini**, "I maestri della Germania – Göttingen 1770–1820". Torino, 1975; **G. Maspero**, "L'Égyptologie". Paris, 1915; **K. Sethe**, "Die Ägyptologie: Zweck, Inhalt und Bedeutung dieser Wissen-

schaft und Deutschlands Anteil an ihrer Entwicklung. – Der Alte Orient", Jahrg. 23, Leipzig, 1921; **C. Burri, S. Sauneron**, "Voyages en Égypte des années 1589, 1590 et 1591 (Le Venetien Anonyme etc.)". Le Caire, 1971; **W. Wolf**, "Wesen und Wert der Ägyptologie". Leipzig, 1938; **S. Morenz**, "Die Ägyptologie im Kosmos der Wissenschaften". – (Hrg. **E. Blumenthal, S. Herrmann, A. Onasch**), "Religion und Geschichte des alten Ägypten. Gesammelte Aufsätze". Weimar, 1975, S. 619–639; **J. Assmann**, "Ägyptologie als verstehende Wissenschaft. Über die hermeneutische Funktion des interdisziplinären Gesprächs. – Göttinger Miszellen", H. 55, 1982, S. 13–21; **D. von Kranach**, "Ägypten und Europa. – Göttinger Miszellen", H. 55, 1982, S. 27–35; **R. Gundlach**, "Zur Relevanz geschichtswissenschaftlicher Theorien für die Ägyptologie. – Göttinger Miszellen", H. 55, 1982 S. 43–59; **U. Berner**, "Trinitarische Gottesvorstellungen. Zur Problematik religionsgeschichtlicher Vergleiche. – Göttinger Miszellen", H. 55, 1982, S. 21–27; **D. Wildung**, "Fragen des Publikums an die ägyptische Kultur. – Göttinger Miszellen", H. 55, 1982, S. 71–76; **E. Stachelin**, "Zum Motiv der Pyramiden als Prüfungs- und Einweihungsstätten. – **S. Israelit-Groll** (edit.). Studies in Egyptologie Presented to Miriam Lichtheim", vol. II, Jerusalem, 1990, pp. 889–932.

SERGEI STADNIKOV
(1956)

Egiptoloog. Lõpetanud 1982 Tartu ülikooli. 1983–1986 täiendanud Peterburis. Aastast 2000 ajaloomagister. Avaldanud "Sinuhe jutustuse" kommenteeritud tõlke, "Vana-Egiptuse kultuuriloo" ning arvukalt erialaseid artikleid. Rahvusvahelise Egiptoloogide Assotsiatsiooni ja Eesti Balti-Saksa seltsi tegevliige. Esinenud ettekannetega egiptolooga maailmakongressidel Torinos ja Cambridge'is vastavalt 1991. ja 1995. aastal.